

УДК 821.161.2–32.09

ТЕТЯНА ТКАЧЕНКО,
кандидат філологічних наук, доцент
(м. Київ)

**Актуалізація національних концептів
у малій прозі Леоніда Мосендза**

У статті розглянуто мистецьку інтерпретацію національних концептів у новелістиці Леоніда Мосендза. Досліджено чинники українського ренесансу, що залишаються константними в проекції «минуле – теперішнє – майбутнє». Висвітлено роль особистості-націонарія та її відповідальність у процесі консолідації народу, пробудженні пасивної маси, зараженні переможним духом, координації боротьби проти ворогів незалежної держави, формуванні громадянського суспільства. Доведено негативний вплив псевдоісторичного бачення окремих персоналій, що спотворюють істинну візію та пропагують хибні орієнтири. Встановлено пріоритетну функцію етногенетичної пам'яті в подоланні рабської свідомості, позбавленні комплексу меншовартості, психології жертви й утвердженні самобутності нації.

З'ясовано семантику образів-символів, значення назв і постаті наратора у текстовій організації творів. Особливу увагу звернено на ідіостиль автора.

Ключові слова: *особистість, нація, концепт, символ, проекція.*

Постановка проблеми в загальному вигляді... Творчість Леоніда Мосендза жанрово розмаїта. Письменник презентував поеми, вірші, роман, повісті, оповідання, новели, есе. Однак досі читацькому загалу він відомий винятково як поет. Звідси, аналіз малих прозових текстів члена Легії Українських Націоналістів є визначальним складником цілісної візії доробку і внеску постаті у поступ культурно-громадського життя українства 20–40-х років ХХ ст.

Аналіз досліджень і публікацій... Творчий та життєвий шлях Леоніда Мосендза студіюють з огляду на світоглядні орієнтири митця та історичний контекст, зокрема, відомі комплексні праці Романа Задеснянського (Бжеського), Ігоря Набитовича, Олега Багана, які обирають визначальною автобіографічну, неоромантичну або історіософську домінанту відповідно. Та більшість літературознавців, аналізуючи епічну спадщину «вісниківця», зосереджують увагу на незакінченому романі «Останній пророк» (Остап Гарнавський, Богдан Кравців, Микола Васьків, Тетяна Яковенко, Віра Просалова), лише побіжно згадуючи новелістику непересічного, а, на думку Дмитра

Донцова, «найкращого» в цьому жанрі, автора. Збірки «Людина покірна» і «Помста» є знаковими не тільки у спадщині, але і в самоусвідомленні митця. Адже, осягаючи й переосмислюючи буремні події минулого, письменник вдається до рефлексії, вербалізує національні імперативи, метафоризує дійсність, надає художнім текстам позачасового звучання.

Формулювання цілей статті... Мета статті – дослідити актуалізацію національних концептів у малій прозі Леоніда Мосендза.

Виклад основного матеріалу... Центральним персонажем кожного твору «пражанина» є людина. Письменник наголошує на значенні думки, слова та вчинку індивіда у розвитку етносу, народу, нації, повсякчас доводячи цей взаємозв'язок. Він прискіпливо аналізує психологію особи у межовій ситуації, відтворюючи процес її деградації чи еволюції в історичному контексті доби. Варто зазначити, що автор лише умовно розділяє персонажів на свій / чужий. Принаймні такий поділ притаманний власне сюжетній колізії. Натомість у лабораторії обсервації, рецепції та інтерпретації людського «Я» він відсутній.

Наприклад, у новелі «Людина покірна» представник старорежимної влади інженер Калер протиставляється натовпу революціонерів. Оповідач, який, імовірно, виступає alter ego автора, презентує дві антиномічні пари: людина – система, особистість – юрба. Крім соціального аспекту, втілено психологічний ракурс, коли відбувається формування т. зв. культурної істоти, не здатної до самостійного мислення, що неминуче зумовлює духовне самознищення.

Звідси, юрба ототожнена з диким звіром. Аналізуючи постать очільника змін, Леонід Мосендз використовує контраст, зіставляючи маргінала-корманича та особистість-захисника системи. «Мавпа з мотузком у зубах» виявляється примітивною істотою в людській подобі, яка самостверджується кров'ю. Натомість інженер гідно приймає смерть: відштовхуючи сибіряка, він чинить самогубство. Тобто система виховала особу, та не змогла викоренити індивіда. Тому нікчема не може судити й виносити вирок особистості, котра не встановлює місце і час відходу, але здатна самостійно вирішити, як піти.

Синдром жертви, яка часто вражає українство в обурливому смиренні перед загарбником, представлена в новелі «На утвор». Оповідач наголошує на емоційному зараженні юрби, коли в умовах постійної напруги і смертельної небезпеки атрофується розум та нівелюються будь-які чуття, крім страху й інстинкту самозбереження. На культивуванні подібних емоцій ґрунтується диктаторський окупаційний режим, що перетворює людину на худобу. Лише надзусиллями герою вдається подолати вплив «гуртово-отарних» і

«покірно-бездушних» ув'язнених та, ризикуючи життям, здобути свободу: «Людина гідка, коли пониженням власної гідності хоче вижебрати собі життя. Але немає огиднішого видовиська, як бачити людину, що попустила своєму тілу з радощів визволення від смерті» [3, с. 130]. Подібний образ одинака, здатного піти проти більшості, висвітлено в новелі «Вояк відходить».

Комплекс меншовартості детермінує ставлення представників інших націй до українців. Твір «Люди» має мозаїчну побудову, зміщення часових площин, поєднання спогадів і рефлексій. Однак щоразу впадає в око тенденція земляків поступатися принципами, свободою, територією та наче вибачатися за існування. Коли окупанти збагачуються на українській землі, її громадяни асимілюються, аби не заважати гіднішим націям. Тож тільки пропагуючи особисту й національну гідність можна повернути іманентну онтологічну основу буття, витворити / воскресити та зберегти самобутній народ і державу.

Аби підкреслити небезпеку повторення історичних помилок, Леонід Мосендз використовує історичні паралелі на образному й сюжетному рівнях.

Так, у творі «Роксолана» йдеться про жінку, яка зраджує не тільки чоловіка, родину, народ, але передусім – себе. Бранка з минулого та модерного часу віддається чоловіку, винному в смерті найдорожчих.

Письменник акцентує увагу на оманливій міфологізації. Адже Настю Лісовську, яка насправді була байдужа до українства і знищила Османську імперію, зображують величною правителькою. Та популяризація, тим паче, схвалення колаборації або конформізму, неодмінно спричинює появу й збільшення кількості ренегатів у громаді, прирікає її на асиміляцію та занепад.

Перетин особистого і національного втілено у протиборстві чоловіків. Керівник уособлює партійного діяча-шовініста, котрий самостверджується, принижуючи інших. В образі молодого інженера представлено людину, яка, будучи працівником системи, веде підпільну роботу, а, опинившись у лабетах окупантів, демонструє громадянську позицію та гідно приймає смерть.

Відтворюючи історію любовного трикутника, письменник з'ясовує семантику поняття «зрада». У творі наявний особистісний, родинний та загальнолюдський вияви, але домінує національний. Водночас наскрізною виступає автоалюзія-дороговказ: «не висвітлювати, а реагувати» [3, с. 76]. Звідси, від вчинків людини залежить доля нації.

Визначальна роль національної самосвідомості особи підкреслена у новелі «Хазарин». Зіставляючи український та єврейський народи, оповідач апелює до предків (Володимир відмовився від хозарської віри)

і до сучасників, які, знаючи історію власної країни, мусять визнати відсутність єдності та зрадливості своїх. Саме через це українці втратили державу, а прагненням її відродити перешкоджає інертність маси. Якщо євреї на чужині об'єднуються та хазяїнують, то українці навіть на своїй землі стають приймаками-жебраками: «не були б таким народом-квашою, як тепер [...] не було б з них літеплої саламахи [...] І гинути не хоче, і плакати не може. Бо своєї правди не шукає» [3, с. 50]. Єдність народу вибудовується в образ цілісного організму – одне тіло, воля, мета, обіцянка, наказ. Отже, за умови консолідації на основі звичаєвого права й народної моралі можливе воскресіння держави.

Важливе значення у духовому ренесансі має етногенетична пам'ять.

Характер горян Леонід Мосендз розкриває у творі «Укрита злість, облудлива покірність». Головний засіб – паралелізм: «Недовір'я було його найміцнішою зброєю [...] другою природою цього племені. Природою нерухомо-впертою, нездоланно-пасивною. Як і його праліси, що шелестом недовір'я зустрічають кожного, хто хоче заглибитися у їхню тишу» [3, с. 81].

Письменник зображує чоловіка, якому нема що втрачати. Саме тому він наважується на публічне вбивство в афектації. Утім, відплата залишається поодиноким випадком захисту власної гідності. Колишній месник повертається у звичний стан внутрішнього опору.

Невипадково за найменування тексту обрано слова Івана Франка з прологу до поеми «Мойсей». Називаючи горян «плем'ям», Леонід Мосендз наголошує на відсутності єдиної спільноти, здатної до самооборони. Племена склали могутню Київську Русь, але роздроблене українство унеможливило повноцінну розбудову втраченої вітчизни. Звідси, в Україні має відбутися поступ від племен до родини, нації, держави.

«Укрита злість, облудлива покірність» – художнє обрамлення твору. Закінчуючи словами Каменяря, зазначеними у заголовку, автор презентує відкритий фінал, перетворюючи стверджувальне речення на риторичне запитання – докір сучасним та майбутнім поколінням.

Якщо персонажем попереднього твору керує особиста образа, то в низці художніх текстів письменник зображує героїв, які захищають свою національну сутність, виконуючи обов'язок серця перед власним народом.

В образі старого кулеметника з новели «Берладник» утілено «тих гульливих і одчайдушних попередників січового козацтва, нащадки вільного Берладу» [3, с. 45]. (До речі, один з авторських псевдонімів – Ростислав Берладник). Він всотує красу й силу малої вітчизни, що

розділила долю розшарпаної Батьківщини та не втратила величі Поділля. Ця константа підкреслена впевненістю діда у неможливості підкорити його місцину, а також вічністю природи, сконцентрованої в описі Дністра.

Відображення своєрідної реінкарнації предків, дії поклику крові представлено в художніх текстах «Великий Лук», «Поворот козака Майкла Смайлза», «Г'а рагата», «Євшан-зілля».

Великий Лук стає символом духу пращурів. Звучання зброї віщує смерть у бою. Проте на початку ХХ ст. сучасне покоління родини Яхненків гине «по бойовищах слави чужої». Та винятком із машинального виконання військового обов'язку виступає ірраціональна поведінка малого Марка.

Відтворюючи процес «українізації» хлопчика, письменник виказує особливості чуттєвого світосприйняття: «у дитяче тіло повернулася вже родова душа, хоч ще підсвідомо-дрімотна перед цілковитим пробудженням [...] виразніше ставало це поняття: Україна. Воно висіло в повітрі, само злігало з уст. Звук, легенда набирали форми. Форма жадала цілі. А ціль спалахувала нагло вибухнулим полум'ям нації» [3, с. 112, 113]. Тож відбувається градація від розмитої картини буття до сформованої громадянської візії сьогодення і свого майбутнього. За допомогою Великого Лука підліток рятує матір, бабусю та полонених українських оборонців від «озвірілих наймитів крові», «союзу двох азійських народів» – мадярсько-московських посіпак.

Доцільно зауважити, що в описі довкілля одночасно використано паралелізм і антитезу. Теплий весняний ранок супроводжують крики й постріли окупантів. Натомість звуки Лука вимагають належної відповіді.

Протягом твору домінує слухова інтерпретація подій, оскільки віщування Лука супроводжує відповідна музична інтонація, до якої долучається природа. Цей синтез покликаний збудити приспану волю та істинний обов'язок.

Своєрідну діалогію з попереднім твором формує новела «Поворот козака Майкла Смайлза». Михайло – реемігрант на фізичному та духовному рівнях, який градує від авантюрного хлопчиська до патріота, котрий свідомий смертельної борні за незалежність своєї нації. Американський громадянин, натрапивши на замітку в газеті, кардинально змінює життя. Звідси, Леонід Мосендз акцентує значення слова у становленні особистості, надає йому роль духовної субстанції. Крім того, письменник сакралізує пам'ять, оскільки родинна хроніка міститься у Біблії: Святе Письмо записом сотника Михайла Смільського XVI століття благословляє спадкоємця продовжити

національно-визвольну боротьбу предків, закінчити розпочату справу за три віки потому. Як і Марко, Майкл інтуїтивно відчуває зв'язок, що посилюється на лоні природи. Земля, сповнена надіями, змаганнями і жертвами поколінь, промовляє до неофіта. Юнак спрагло всотує національну самобутність. Етногенетична пам'ять проявляється у межовій ситуації, коли американець Майкл Смайлз обирає смерть українського козака Михайла Смільського разом із побратимами. Доцільно припустити, що пророцтво майбутньої загибелі він побачив у порту, де корабель ковтав «вантаж, як Мамона жертви». Так само поглинає загарбник нові території, знищуючи дух народу.

Варто зауважити, що письменник висловлює міркування у риторичному запитанні Михайла щодо безвихідної циклічності національної історії – «він до кінця хотів зрозуміти і нам ще досі неясну річ: як і чиєю виною з вольнолюбивого козацького роду став бігом віків сонний велетень, що так ґрунтовно прогаював сигнали великих історичних діб...» [3, с. 153].

До героїв новел «Великий Лук», «Поворот козака Майкла Смайлза», можна долучити Франческо Пачіолі («Гґа раґата»), який також вражаюче змінюється («Не мир, але меч»), відкидає колишній спокій ченця і стає провідником справедливої розплати за знищення рідні й громади. А сила голосу Батьківщини вповні розкрита у висвітленні долі мандрівного філософа-мудреця Григорія Сковороди («Мінерва»), свідомого обов'язку «відплатити» рідній країні за дар життя на величній щедрій землі.

Безіменний інженер, Яким Берладник, Марко Яхненко, Михайло Смальський, Франческо Пачіолі – це постаті, витворені уявою митця, котрі, можливо, мали прототипів. Але з-поміж художніх текстів збірки автобіографічною нарацією вирізняється новела «Брат», пов'язана з особистою трагедією письменника, брат якого воював у лавах УНР і загинув.

Використовуючи паралелізм та порівняння, Леонід Мосендз окреслює портрет окупанта – «марець-суховій», «сарана»: буквально сприйняття з огляду на одяг і переносне – антигуманізм, диктат, «шкурний інтерес» у загарбанні територій. Пасіонарність властива поодиноким героям, які марно намагаються збудити інертну громаду, котра перебуває на межі самознищення. Хлопці звинувачують безладну стадність земляків у втраті держави: «ми, як та худоба... Тільки мекаємо, трохи ревемо, а на різню йдемо [...] Не вівцями, а вояками треба бути» [3, с. 34]. Вони слушно вказують на безпам'ятство народу, який вкотре намагається втихомирити ворога, що знекровлює країну.

Назва твору – «Брати» – символічна. У ній зосереджено заклик автора до єднання народу. Відображаючи поступ юнаків, він спонукає українців позбутися інфантильності, почати розбудовувати державу і ставати нацією.

Попри запал та самопожертву ентузіастів-пасіонаріїв, пріоритетна роль у самовизначенні, розвитку громади належить її провіднику, який відповідає за вчинки не тільки перед собою, але й сучасними і прийдешніми поколіннями. Трагедію самообману очільника, що зумовила знищення спільноти, висвітлено в реінтерпретації літописної легенди «Євшан-зілля». Текст насичено наскрізними паралелями з долею українства, коли прийняття волі сильнішого через втому, страх, комфорт, підкуп тощо позбавляє власної сутності, замінює обличчя маскою, нівелює як окремого індивіда, так народ і державу.

Варто зауважити про поліфункціональну постать наратора. Залежно від історії він може виступати в різних іпостасях або поєднувати їх, бути alter ego автора, обсерватором, реципієнтом, інтерпретатором, свідком, учасником подій. Наприклад, у монологах Давида (збірка «Homo Lenis») наявні промовисті афористичні вислови: «земляки бували байдужі до положення захожого. На жаль, лише свого...» [2, с. 80], «слухняність у всім ході життя, починаючи від моди й кінчаючи смертю» [2, с. 20], «то була доба, в якій випробовувалися характери. На майбутнє. Усе непотрібне відійшло. Досвід, традиція й воля залишилися назавжди...» [2, с. 66]. Оповідач визначає темпоритм викладу, смислові акценти, корегує тональність (гумористична, саркастична, драматична, трагічна), провокує, апелює, спонукає до реакції, тобто долучає до праці читача, який стає співавтором тексту.

Мала проза Леоніда Мосендза представлена яскравими новелами, з-поміж яких можна виокремити такі різновиди: новела характерів (протистояння двох натур; «Роксолана», «Відплата», «Людина покірна», «Птах високого лету»), новела-роздум (домінування рефлексії; «Люди», «Лист», «Брати»), біографічна новела (розкриття життєвого шляху; «Великий Луж», «Поворот Майкла Смайльза», «Євшан-зілля», «Мінерва»), новела ситуацій (осердяч стає дія; «Г'на рагата», «На утвор», «Укрита злість, облудлива покірність», «Вояк відходить») новела-проекція (позачасовість; «Хазарин», «Берладник»).

Важливе місце у текстовій організації посідають краєвиди, які виконують різні функції, а саме: відображають зовнішні чи внутрішні колізії (паралелізм / антитеза), розкривають персонажа, реінкарнуючи душі предків, постають докором пасивності людям або грають в унісон з їхніми «жнивими». Залучаючи пейзаж до змістових складників

художнього тексту, автор вдається до синестезії, витворює «симфонію руху й шуму».

Висновки... Леонід Мосендз вдається до «пражанських» понять, зокрема, йдеться про «аристократизм духу» і визначення нації базовою категорією життя. Змістовим стрижнем постає «філософія чину» – взаємозв'язок слова та дії: «Переведення традиційної «філософії серця» у нову якість – «філософію чину» відповідало характерові пасіонарія, здатного, не чекаючи на сприятливий час, ні на сумнівну сторонню допомогу, відповісти, глибоко засвоївши гіркотні уроки національної минувшини, на суворий виклик дійсності» [2, с. 12]. Вольові одинаки виступають головними героями текстів. Проте автор, висвітлюючи у прозі «національне світобачення» (Ігор Набитович), повсякчас апелює до громади, підкреслює важливість сформувати єдину «чеснотворчу силу» (Олег Баган) навколо справжніх проводирів.

Презентуючи хроніку національно-визвольних змагань, Леонід Мосендз порушує позачасові актуальні питання для українства. Особистість без підтримки залишиться тільки спалахом в історії країни. Пасіонарій має збудити громаду до активного протистояння, сколихнути інертну масу, скерувати і скорегувати її чуття, думки та дії.

Отже, консолідація народу, самоусвідомлення етноідентичності, націоналізм і самоповага уможливить воскресіння нації через поступ від особи до особистості як окремого індивіда, так і громади загалом. Зауваги Якова Гординського про ідеалізацію персонажів у прозі «вісниківця» втрачають актуальність з огляду на сучасну війну в Україні XXI століття. Звідси, запорукою змін можуть бути ірраціональні вибухи, оскільки «проти віри й натхнення немає доказів». Однак, попри столітні застереження, «двохмірильна доба компромісу» триває досі.

Список використаних джерел і літератури:

1. Баган О. Історіософські концепції Леоніда Мосендза в контексті розвитку ідеології й естетики вісниківства [Електронний ресурс] / Олег Баган – Режим доступу : <http://dontsov-nic.com.ua/istoriosofski-kontseptsiji-leonidamosendza-v-konteksti-rozvytku-ideolohiji-j-estetyky-visnykivstva/>.
2. Ковалів Ю. «Празька школа» : на крутосхилах «філософії чину». Навчальний посібник / Юрій Ковалів. – К. : Бібліотека українця, 2004. – 120 с.
3. Мосендз Л. Людина покірна. Homo Lenis / Леонід Мосендз. – К. : Українська видавнича спілка ім. Ю. Липи, 2011. – 164 с.
4. Мосендз Л. Помста / Леонід Мосендз. – Прага : Колос, 1941. – 152 с.
5. Набитович І. Леонід Мосендз – лицар святого Граала : Творчість письменника в контексті європейської літератури / Ігор Набитович. – Дрогобич : Відродження, 2001. – 220 с.
6. Празька літературна школа : Ліричні та епічні твори / Упорядкування і передмова В. Просалової. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2008. – 280 с.

7. Федорчук С. «Птах високого лету». Леонід Мосендз: від світогляду до творчості [Електронний ресурс] / Станіслав Федорчук – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/research/2013/02/14/112447/>.

References:

1. Bagan O. Istoriosofski koncepciji Leonida Mosendza v konteksti rozvytku ideologiyi j estetyky visnykivstva [Electronic resource] / Oleg Bagan – Mode of access : <http://dontsov-nic.com.ua/istoriosofski-kontseptsiji-leonida-mosendza-v-konteksti-rozvytku-ideolohiji-j-estetyky-visnykivstva/>.

2. Kovaliv Yu. «Prazka shkola» : na krutosylyax «filosofiyi chynu». Navchalnyj posibnyk / Yuriy Kovaliv. Kyiv, Biblioteka ukrayincy, 2004, 120 s.

3. Mosendz L. Lyudyna pokirna. Homo Lenis / Leonid Mosendz. Kyiv, Ukrayinska vydavnycha spilka im. Yu. Lypy, 2011, 164 s.

4. Mosendz L. Pomsta / Leonid Mosendz. Praga, Kolos, 1941, 152 s.

5. Nabytovych I. Leonid Mosendz – lyczar svyatogo Graalya : Tvorchist pysmennyka v konteksti yevropejskoyi literatury / Igor Nabytovych. Drogobych, Vidrodzhennya, 2001, 220 s.

6. Prazka literaturna shkola : Lyrichni ta epichni tvory / Uporyaduvannya i peredmova V. Prosalovoyi. Doneczk, Sxidnyj vydavnychyj dim, 2008, 280 s.

7. Fedorchuk S. «Ptax vysokogo letu». Leonid Mosendz : vid svitoglyadu do tvorchosti [Electronic resource] / Stanislav Fedorchuk – Mode of access : <http://www.istpravda.com.ua/research/2013/02/14/112447/>.

Summary

Tetiana Tkachenko

The National Concepts in the Small Prose of Leonid Mosendz

The article deals with the artistic interpretation of national concepts in novelistic of Leonid Mosendz (1897–1948). It explores the factors of the Ukrainian Renaissance. Causes of success and failure remain the same in the projection of «past present future». It illuminates the role of passion person, her or his responsibility in the process of consolidation of the people. This hero needs to awake passive, faceless mass, to infect them with winning spirit, coordinate the struggle against the enemies of our independent Commonwealth, to encourage the formation of civil society. The paper demonstrates the negative impact of false historical vision of individual personalities. Thus, it distorts the historical truth and popularizes the wrong examples. The investigation convinces the priority function of ethnogenetic memory, which can overcome the slave mentality, to get rid of the inferiority complex, the psychology of victims and establish the identity of the nation.

The article clarifies the semantics of images and symbols, the meaning of names in the text of the organization works. It reveals the significance of the narrator. Particular attention is paid to author's individual style.

Key words: *person, nation, concept, symbol, projection.*

Дата надходження статті: «16» березня 2017 р.

Дата прийняття до друку: «05» квітня 2017 р.